

FREUD OG UDVIKLINGSPSYKOLOGIEN

Inger Bernth

Psykoanalysens børnebillede handler ikke om »rigtige« børn. Dels er iagttagelse, beskrivelse og fortolkning sammenblandede, og der mangler mulighed for at skelne mellem forskellige fortolkningsforhold til virkeligheden. Dels er selve de begreber, hvorigennem barnet opfattes, misvisende. Dette hænger sammen med deres udspring i 1800-tallets forestilling om en enliniet stadieudvikling, hvor der sættes lighedstegn mellem barnet, den vilde og den sjælesyge. Endelig opfattes mennesket i overensstemmelse med den utilitaristiske individualismes menneskesyn, hvorved ægte afhængighed og hengivenhed enten assimileres til ulighedsrelationer eller falder helt ud af systemet. Dette stemmer ikke med nutidig viden.

I modsætning til teoridannelsen har psykoanalytiske metodekrav om emotionel tilgængelighed og nuanceret iagttagelse beriget nyere udviklingspsykologi.

Der illustreres med eksempler fra Freud, Ferenczi, Klein, Mahler, Spitz, Emde, Stern, Bowlby, Benjamin og Gilligan.

Et blik på litteraturen viser, at der ikke er enighed om, hverken hvad psykoanalysen er, eller hvad udviklingspsykologien er. I psykoanalysen er der ikke alene interne diskussioner, men også næsten vandtætte skel mellem nationerne. Trods sprogfællesskab er amerikansk psykoanalyse lidet kendt i England (Pines 1988), fransk psykoanalyse omtales sparsomt i engelsksproget litteratur og da næsten kun med udgangspunkt i Lacan. Britisk psykoanalyse er præget af barrieren mellem »den ungarske gruppe«, »den ortodokse gruppe« og den mere sprælske Tavistock gruppe. Af disse har amerikanerne navnlig haft interesse for Anna Freud, franskmændene for Klein og Winnicott – og objektrelationsteoretikerne i mange varianter er ved at få et gennembrud i videre kredse.

Udviklingspsykologien i akademiske institutioner (herefter betegnet udviklingspsykologien – ingen fagimperialisme intenderet) frembyder et om muligt endnu mere broget billede.

Hertil kommer, at Freuds teori jo ikke kun indebar statiske forestillinger, men ændredes i løbet af hans lange liv.

Jeg vil derfor her holde mig til een ting, som synes at ligge fast: hvis psykoanalysen skal akcepteres af og inspirere udviklingspsykologien, må dens børnebillede kunne relateres til, hvad man finder ved direkte iagttagelser af børn, og det må i hvert fald ikke stride mod, hvad man har fundet ved alment akcepterede videnskabelige metoder. Kravet om rekurs til iagttagelser

uden for selve det psykoanalytiske tolkningssystem er uomgængeligt. Dette er ikke noget enkelt problem, og diskussionen om *Det iagttagne barn* og *Det kliniske barn* for at bruge Daniel Stern's (1985) formulering foregår med intensitet og vil også indgå i denne fremstilling¹.

Tesen her er, at Freud og store dele af psykoanalysen næppe siger meget om »virkelige« børn, men at en psykoanalytisk præget, klinisk holdning har meget at bidrage med. Men først nogle illustrationer af, hvordan iagttagelse og beskrivelse har været relateret til hinanden inden for psykoanalysen.

Melanie Klein's iagttagelser og spædbarnets psyke

Melanie Klein fremdrages her som eksempel på en psykoanalytiker, for hvem forholdet mellem iagttagelse og beskrivelse synes problemløst. I betragtning af at hendes spædbørnsbeskrivelser synes at få en renæssance kan det være nyttigt at se på, hvordan hun bærer sig ad.

Hun begyndte, opmuntret af Ferenczi, som børneanalytiker i Ungarn og Berlin, men Freud var kritisk, og bortset fra en vis støtte fra Abraham, var hun ikke velset i Berlin-gruppen og tog 1926 til England, hvor hun gjorde lykke.

Hun forstår barnets leg direkte som voksnes frie indfald i analysesituationen, og i overensstemmelse med sin terapeutiske teori fortolker hun omgående selv for 2-3-års børn de prægenitale oplevelser og fantasier. Således har hun frembragt et barn, hvor destruktive impulser og forfølgelsesforestillinger dominerer og som fra ½-års-alderen martres af skyldfølelse, angst og depression. Altid truer angsten for ødelæggelsen af objektet (moderbrystet).

Dette er jo interessante muligheder. Klein erklærer, at alt dette er baseret på hendes erfaringer. Hvilke er de da?

Der er eksempler navnlig fra helt små børn i hendes første bog om børneanalyse (1973, 1975). Her vil jeg imidlertid illustrere fra et forløb, hvor der gøres rede for hver time i en 4 mdr.s analyse af den 10-årige Richard (1961, 1984).

Hun gør forlods opmærksom på, at hun helst holder sig til patientens egen sprogbrug, men hun blev nødt til at lære Richard betegnelserne »kønsorganer«, »potent«, »seksuelt forhold«, »samleje«.

Analysen foregår under Anden Verdenskrig i Wales, hvortil Richard er evakueret med sin mor. Første time fortæller han bl.a. om, hvor forskrækket kokkepigen var blevet, da huset rystede ved et bombenedslag, og om hvor slemt det var af Hitler således at skræmme hende. Han var også bange for, at en vagabond skulle bryde ind om natten og gøre moderen noget, men han, Richard, ville redde hende. Klein sammenkæder nu hurtigt vagabonden, Hitler og faderen som de farlige, og kokkepigen, Klein selv og moderen som de truede: »Om natten kunne han være bange for, at når foræl-

drengene gik i seng, kunne noget ske mellem dem med deres kønsorganer, som ville skade mor.« Han havde ment, at Hitler på en måde mishandlede sit eget folk (østrigerne), indbefattet Mrs. Klein, akkurat som den slemme (natte-)far ville mishandle mor.

Da Richard i time 3 er bekymret over, om den britiske flåde kan slippe ud af Middelhavet, fortæller Klein, at »han også ubevidst var bekymret over, hvad der kunne ske med far, når han stak sit kønsorgan ind i mor. Daddy kunne måske ikke komme ud af mors 'indeni' (inside) og ville blive fanget der ligesom skibene i Middelhavet og måske de tropper, som måtte hentes fra Grækenland ...«

I time 34 ruller en bold ind under et skab og ud igen. Så beder Richard Mrs. Klein spille bold med sig. Dette tolkes som håbet om, at hans kønsorgan, som han troede mistet ved omskæring og masturbation ville vende tilbage, så han kunne have samleje med Klein eller mor – et håb som han netop havde udtrykt ved at bede Mrs. Klein spille bold med sig«.

På denne måde, dag efter dag, »hæves fortrængningerne«. Richards fantasier om samleje og partialobjekter kommer frem og også hans misundelse over faderens »beundrede og potente« organ (han talte om et modeltog og suttede på en blyant, hvilket viste, at han havde indoptaget det beundrede kønsorgan). Herefter var vejen klar til fastlæggelse af den prægenitale udvikling.

Richard brokker sig over, at hans nye tegneblok er gul og ikke hvid som den forrige. Han bemærker, at Kleins lilla kjole med hvide pletter ligner Mælkevejen. Han spørger, hvorfor han aldrig får to timer i træk. Klein siger hertil: »Der er ingen tvivl om, at længslen efter et fuldt tilfredsstillende brystmåltid var kommet frem med stor styrke.« Han snurrer to mønter rundt og bekræfter tolkningen ved således som en baby at lege med sin mors bryster. Han udtrykker bekymring for, at week-end-bussen skal være fuld (så skal han nemlig stå op). Dette betød, at alle Kleins børn og patienter ville flokkes om hendes bryst og angribe Richard, fordi han ville havde det helt for sig selv.

Hele den over 400 sider lange bog er pakket med sådanne redegørelser, som er selvfølgelig for Klein, og hvorved hun ved iagttagelse mener at have påvist, hvor gennemsyret tidlig udvikling er af grådighed, misundelse, aggression, frygt for forfølgelse og hævn og brændende genitalt begær. Det er også hendes sikre erfaring, at små drenge bestandig nærer bekymringer mht fremtidig fertilitet og potens og små piger mht. sterilitet og frigiditet (1961, 1984). Det er gennemgående, at hendes fortolkninger få sider senere bliver til »Vi har set at ...«.

Det er svært at se, hvad der skulle kunne få Klein til at betvivle beskrivelsernes rigtighed. Dels ses eventuel protest mod fortolkning som sikkert udtryk for, at man netop har fat i »dybere bevidsthedslag« (hvad der *kan* findes belæg for hos Freud), dels »akcepterede børn ofte forbavsende let fortolkninger« (1975) – fordi kommunikationen mellem bevidst og ubevidst

endnu foregår ret let. Man kunne også forklare akcepten som udtryk for hjernevask (se f.eks. Lessing 1987) eller som Kleins datter med det konfliktfyldte forhold til moderen som resultatet af suggestion (Schmiedeberg 1939).

En enklere forklaring er, at det er begrænset, hvor længe børn modsiger voksne, som de omgås i mange timer, og navnlig at de efterhånden overtager voksnes sprog og verdensbillede ved omgang med dem (hvor skulle de ellers få det fra?). Der er da også mange eksempler hos Klein på, at børnene går ind på hendes symbolsprog og anvender legetøj og tegninger til at udtrykke det, som Klein har fortalt dem, at det står for. Dette kan nok efterhånden falde naturligt. Jeg mindes fra ca. 1949, at en 5-årig med koncentreret interesse betragtede sin nysudtagne bussemand og nøgternt konstaterede »Den simbiserer penis«, og en 8-årig fandt det naturligt, at hun havde klemt sin arm, for det skyldtes hendes straffebehov, for hun havde været fræk over for sin mor. Begge børn kom fra miljøet omkring Sigurd Næsgaard, hvis gruppe levede og åndede med psykoanalysen². Lignende fænomener kan træffes uden for psykoanalytiske kredse, som når en teenage pige fortæller sin far, at han lider af Ødipops.

En sådan kulturtilegnelse kan være af stor interesse for udviklingspsykologien, men det er jo ikke det, der er Kleins ærinde. Som kilde til viden om spædbørns psyke er fremgangsmåden tvivlsom, selvom Klein hævder, at den er videnskabelig (1961, 1984).

Hvorfra vidste Freud, hvad der foregår i børn?

Modsat Klein var Freud fuldt fortrolig med videnskabelig metode, og han lagde vægt på psykoanalysen som kausal videnskab. Han ville afdække virkelighedens historiske love.

Det er ikke tilfældigt, at han dyrkede Sherlock Holmes, der logisk ræsonnerede sig frem til problemløsning ud fra små konkrete, upåagtede spor. Denne fremgangsmåde kendte både Conan Doyle og Freud fra Morelli's afsløringer af malerikopier ved at se på de små træk, hvor det konventionelle pres var mindst (Shepherd 1985). Det er klart den historiske virkelighed, Freud søger. I den sene *Analysens konstruktioner* (1937) står der udtrykkeligt: »Hvad vi ønsker er et tilforladeligt og i alt væsentligt fuldstændigt billede af patientens glemte leveår«, og selv i galskaben lønner det sig at se efter en historisk »sandhedskerne«.

Freuds viden om børn havde tre kilder: først og fremmest analysens afdækning af de voksne patienters barndom, dernæst beskrivelser af folkeslag på »primitive stadier«, og endelig, sparsomt, iagttagelser af børn. Han var næppe særlig interesseret i disse menneskekategorier i sig selv, men brugte dem – som mange andre – som rekvisitter i sin teoribygning.

At netop disse kategorier kunne bruges og bruges lige godt, hænger sammen med tidens historiske udviklingstænkning, hvorefter der groft sagt fin-

des een udviklingslinie fra det laveste, mest primitive, og til det højeste, mest udviklede. For at afdække udviklingens love må man undersøge eksemplarer fra alle stadier, og da udviklingen følger samme bane, kan man frit og udskifteligt anvende erfaringsmateriale fra de forskellige kategorier. Opfattelsen fandt koncentreret udtryk i Häckel's rekapitulationslov, hvorefter ontogenesen nødvendigvis gentager fylogenesen. I tæt sammenhæng med denne opfattelse så man tillige ofte patologiske tilstande som udtryk for fiksering på eller degeneration eller regression til tidligere udviklingstrin. For Freud gjaldt dette netop sindslidelser og perversjoner.

Tankegangen præger Freud fra først til sidst. I *Drømmetydning*, skrevet 1899, står, at i enhver barndom ses »et billede af den fylogenetiske barndom – et billede af den menneskelig races udvikling«, hvor drømmetydningen som en arkæologi kan give »viden om menneskets arkaiske arv, af hvad der er i dets psykiske indre.« I noter fra 1938 beskrives, hvordan neurotikerens tilhører et tidligere udviklingstrin (sv.t. det gængse lighedstegn mellem barn, vild og neurotiker): »Med neurotikerens er det som om vi var i et forhistorisk landskab, f.eks. i Juratiden. De store øgler løber stadig omkring, og padderokkerne vokser høje som palmer.«

I *Om et selvbiografisk beskrevet tilfælde af paranoia* (1911) (Schreber) erklæres: »Jeg mener, at tiden snart vil være moden til, at vi udvider et princip, hvis sandhed længe har været kendt af psykoanalytikere, og at fuldende, hvad der indtil nu kun har haft individuel og ontogenetisk anvendelse ved at tilføje dets antropologiske og fylogenetiske modstykke. Vores princip lød 'I drømme og neurosen træffer vi igen *barnet* og de kendetegn, som karakteriserer dets tankeformer og dets følelsesliv'. Vi kan fuldende vores påstand 'Og vi træffer også den vilde, det *primitive* menneske, som det står afsløret for os i lyset af arkæologiens og etnologiens forskning'.«

Kort efter udkom da *Totem og Tabu* (1912-1913), hvis udtrykte mål er »at udlede totemismens oprindelige mening fra de levn, som er tilbage af den i barndommen – fra de antydninger, som fremkommer under vore børns opvækst.« Her blev Comte's beskrivelse af videnskabens udvikling til en beskrivelse af individets psykoseksuelle udvikling: »Den animistiske fase vil da både tids- og indholdsmæssigt svare til narcissisme, den religiøse fase til et stadium af objektvalg karakteriseret af barnets binding til forældrene, og den videnskabelige fase har sit præcise modstykke i det stadium, hvor individet har nået den modne tilstand, som har givet afkald på lystprincippet, tilpasser sig realiteten og søger sit objekt i den ydre verden«.³

Freuds trofaste fælle Marie Bonaparte ser drengens angst for kastration og pigens for penetration som rester af det primitive protoplasmas frygt for disintegration og gennemboring (1938), og den lige så nære fælle, embryologen Abraham, beskriver de psyko-seksuelle stadier som en tidsforskudt gentagelse af fosterudviklingen: Munden anlægges først, så anus, til sidst urogenitalapparatet.

Den problematiske yndlingselev Ferenczi forfulgte tanken detaljeret. Al-

lerede 1913 (i Ferenczi 1980) beskriver han fosterets salige liv, hvor alle behov opfyldes uden at det skal præstere noget arbejde selv – en lykkelig situation som selv en snyltende indvoldsorm ikke har nået. Barnets storhedsforestillinger om omnipotens har således et reelt grundlag, og det længes altid tilbage til denne tilstand. Kun gradvist opgiver det at genvinde denne verden, fordi det må gentage den udvikling, som geologiske katastrofer har påført menneskeheden. Men først har det prøvet sig frem med både magisk gestus og animistisk betonet væren eet med omverdenen. Temaet udfoldes fuldt ud i *Thalassa: en teori om genitalitet* (1924, cit. i Hallowell 1977). Mennesker ønsker sig tilbage til moderlivet, »hvor der ikke er en sådan smertelig disharmoni mellem Jeg'et og miljøet, som karakteriserer tilværelsen i den ydre verden.« Samleje udtrykker længslen efter at vende tilbage til urtilværelsen og hviletilstanden i et tidløst ocean. Kvindens skød er et rekapituleret verdenshav, hvor fosterhindens sammentrækninger svarer til tidevandet, og hendes genitalsekretion har oceanisk grundlag (harsk fiskelugt!). Selv det nyligt indførte dødsdriftsbegreb fik Ferenczi anbragt. I orgasmen opleves ikke kun det rolige liv i livmoderen, men også den dødliggende hvile, som fandtes på jorden før livets opståen. Fødslen repræsenterer tidspunktet, da fiskene gik på land, og latenstiden gentager istiderne – et synspunkt Freud ikke var fremmed for. I *Jeg'et og Det'et* (1923) skriver han, at latenstiden »som synes særegen for mennesket« er en arv fra »den kulturelle udvikling, som istiden gjorde nødvendig.«

Enhver kan let finde talrige eksempler hos Freud (ellers se om rekapitulation Gould 1977, Hallowell 1977 og specielt om Freud, Rieff 1959).

Megen inspiration kom direkte fra de antropologiske evolutionister, der også var præget af den germanske historietænkning. Da deres begrebsramme var under pres, blev den midlertidigt reddet ved Tylor's (1871) *survivals*: adfærdstræk fra slægtens fortid, som endnu fandtes hos børn og tilbagestående befolkningsgrupper som f.eks. bønder i vores samfund (f.eks. Hodgen 1936). Her kunne de oprindelige træk ses i fuld form og man måtte ikke som arkæologen nøjes med enkelte, ufuldstændige rester fra fortiden – et argument som Freud bruger som psykoanalysens fund (f.eks. 1937 op.cit.). Wallace (1983) viser, hvordan antropologiske evolutionisters begrebsverden bestandig påvirkede Freuds psykologiske teoretisering. Som alle deres samtidige fra naturvidenskabsmænd (Darwin) over sprogforskere og til samfundsfilosoffer (Engels) var evolutionisterne stærkt interesserede i at forstå menneskets fremkomst. Dette lå bag den omsiggribende interesse for iagttagelse af børn, hvor man var særligt interesseret i områder som værktøjstænkning og sprog- og Jeg-/viljesudvikling, for det var på sådanne felter, at mennesket særligt skilte sig ud fra dyrene.

I *Tre afhandlinger om seksualteori* (1905) skriver Freud: »Efter min mening er børnepsykologien bestemt til at yde den samme nyttige tjeneste for psykologien, som undersøgelsen af de lavere dyrs struktur eller udvikling har ydet udforskningen af de højere dyreordner.«⁴

For antropologerne gjaldt det om at finde det folkeslag, som repræsenterede det mest primitive trin i menneskets udvikling. Der var stort set enighed om, at det måtte være den australske urbefolkning. Man læste ivrigt beretninger herom.

Skrivebordsantropologer var specielt interesseret i religion, samfundsformation og videnskabelige forklaringer, herunder årsagsforklaringer – alt under indtryk af aktuelle samfundsproblemer. Man blev optaget af totemsystemer og fetichisme, og beskrev urbefolkningens manglende skelnen mellem drøm og virkelighed (som barn lærte jeg, at »når en australner har drømt, at han har dræbt et dyr, sender han sin kone ud efter det næste dag«). Tylor så »den myteskabende funktion« som fælles for primitive, urmennesker, børn, digtere, sindssyge og døvstumme. Hans animismebegreb – konstrueret til at karakterisere en primitiv verdensanskuelse – holdt børnepsykologerne beskæftiget de næste over 100 år og inspirerede Freud til begrebet »projektivt system«. Omnipotensen i betydningen tankens kausale magt hører til sammesteds. Freud fandt dette karakteristisk for alle neuroser. Den var en »survival« af de infantile storhedsforestillinger – på det animistiske stadium troede også voksne på tankens almagt (f.eks. Wallace 1983). Primitive var også særligt præget af ambivalens (*Totem og Tabu*), som man selvfølgelig genfandt hos neurotikere.

Abraham (1924) forsøgte at fastlægge faserne i udviklingen af ambivalens i objektrelationerne på en måde, som meget direkte går igen hos Margaret Mahler.

Lille Hans – teoribekræftelse eller er det?

Freud's påstand om at se på »antydninger som forekommer under vore børns opvækst« er overdrevet, men han opfordrede sin lille tilhængerskare til at bidrage med børneiagttagelser (A. Freud 1951, Silverman 1980). Beundreren Max Graf's bidrag om sønnens seksuelle forestillinger blev grundlag for *Børns seksualoplysning (1907)* og *Om børns seksualteorier (1908)*. Mest kendt blev barnet som Lille Hans i *Analyse af en fobi hos en 5-års dreng (1909)*, som ofte udtrykkeligt nævnes som eksempel på direkte børneiagttagelse (f.eks. A. Freud 1951, 1965).

Hans blev pludselig meget bange for heste, og på faderens anmodning påtog Freud sig at analysere ham via faderen. Selv så Freud kun drengen een gang (men kendte ham på forhånd). Beretningen bygger på faderens ret fyldige noter.

Den betragtes ofte som en empirisk bekræftelse af nøglebegreber som Ødipuskompleks, fobidannelse, ambivalens, kastrationsangst og fortrængning. Freud siger da også: »Strengt taget lærte jeg ikke noget nyt fra denne analyse, som jeg ikke allerede havde kunnet opdage ... hos andre patienter analyseret på senere alderstrin« (Om Freud's skiftende holdninger til børneanalyser se Anthony 1986).

Ved eftersyn er det klart, at ikke alene er udvalget af iagttagelser specielt, men deres fortolkning er også meget forhåndsbedstemt. Der findes da også andre lige så plausible forklaringer.

Maurer (1964) ser fra en eksistentialistisk synsvinkel Hans som optaget af problemer om livet og døden og bemærker hans autonomi, der ses ved, at han fastholder egne iagttagelser og ræsonnementer selv under stærkt voksenpres. Garrison (1978) finder familieforholdene mindre enkle: i modertilknyningen er der iblandet stærk frygt og vrede (det er hende, der – reelt – truer med kastration). Forholdet til faderen er faktisk mere positivt, og hovedrivalen er lillesøsteren, og rivaliseringen har intet at gøre med seksualitet. Wide (1980) ser en familie, hvor faderen unddrager sig engagement i både mor og barn – såkaldt emotionel skilsmisse – og behandlingsresultatet som betinget af, at far og søn gennem interesserede samtaler får bedre kontakt med hinanden. Man har også hævdet, at hovedtemaet var, at faderen gerne ville have en høj stjerne hos Freud og at Hans var hans middel hertil. Bowlby (1973) ser Hans' problem som en ængstelig tilknytning til moderen, som ikke blot truede med kastration, men også med at forlade ham. I betragtning af at forældrene faktisk blev separerede kort tid efter, finder Bowlby Hans' frygt for, at faderen bliver borte som berettiget. Silverman (1980) ville have inddraget den præødipale udvikling og den mangelfulde frigørelse i den analsadistiske fase. Han lægger også vægt på Hans' perceptuelle følsomhed samt på hans reelle erfaringer som »forførelse« i miljøet og en angstvækkende halsoperation. Wolpe & Rachman (1960) påviser mange ledende spørgsmål og forlanger til slut både ætiologi og behandlingssucces rent indlæringsteoretisk. Fernald (1984) kæder Freud's Hans sammen med von Osten's hest »Kloge Hans« som længe syntes at bevise, at en hest kunne lære at regne, indtil det blev afsløret, at den tog bestik af sin herres ubevidste signaler.

Fernald konkluderer: »This possibility – a research outcome attributed more to the hopes of the investigator than to the treatment provided – is the central theme of the Hans legacy – it is the basic point of contact between the two tales, beyond the coincidence of names, dates, locations, horses and use of scientific process« (Fernald 1984, p. 179).

Selv er jeg tilbøjelig til at betragte beretningen om Hans som endnu et eksempel på, at børn lærer om verdens, inclusive egen, beskaffenhed fra andre, specielt de voksne – formentlig et væsenstræk hos børn. Takket være den omfattende og stedvis direkte fremstilling af, hvad der foregik og af samtalerne forløb kan man se, hvordan faderen »lærer« Hans, hvad det hele drejer sig om. Indlæringen er nok blevet støttet godt af faderens nye, velkomne interesse for Hans og (udvalgte dele af) hans verden. Her blot nogle få eksempler (flere kan man let selv finde):

Hans stirrer på sin mor, mens hun klæder sig af.

»Moderen: Hvad stirrer du på?

Hans: Jeg så bare, om du havde en tissemand.

Moderen: Selvfølgelig. Vidste du ikke det?

Hans: Nej, jeg troede, at du var så stor, at du måtte have en tissemand som en hest«.

Under analysen fortæller faderen Hans, at heste ikke bider, men Hans protesterer, at da han var på ferie, blev en af hans kammerater advaret mod en hvid hest, fordi den kunne bide. Man sagde til hende »Rør ikke ved den hvide hest«.

Faderen siger så »Det falder mig ind, at du ikke mener en hest, men en tissemand, som man ikke må røre.« Hans svarer »Men en tissemand bider ikke«, og faderen giver igen »Men måske gør den det alligevel«. Hans fortsatte ivrigt med at forklare, at det *var* en hvid hest. Næste dag siger han til sin far, at angsten er »så slem, fordi jeg stadig rører ved min tissemand om aftenen«. – Freud er nu tilfreds, fordi Hans og faderen er enige om, at masturbation er årsag til fobien. Nogle dage efter fortæller faderen, at piger og kvinder ingen tissemand har. Dette afviser Hans. Freud forklarer afvisningen med, at denne oplysning må have rystet hans selvtillid og aktiveret Ødipuskomplekset med dets kastrationsangst. Men moderen havde jo faktisk hævdet, at hun havde en tissemand.

Og Hans er klart et lærenemt barn. Mange eksempler viser, hvor dygtig han efterhånden bliver til at »tale psykoanalytisk«. Kvikt bruger han fjendens egne våben: udsat for faderens bebrejdelser klarer Hans frisag ved at foreslå, at de »nok hellere må skrive til professoren om det.«

Ernst – direkte påpegning af et teoriproblem eller er det?

I *Hinsides Lystprincippet* (1920) beskrives den 1½-årige Ernst, i hvis hjem Freud boede et par uger. Ernst var et artigt barn, der aldrig græd, når moderen forlod ham, skønt han var nært knyttet til hende. Men han havde for vane at kaste små ting ind i hjørner eller under sengen, mens han udstødte et tilfreds o-o-o-o (fort – væk). Den afgørende iagttagelse kom, da han fik en trætrisse med snor i til at forsvinde og komme til syne ved at trække i snoren, mens han råbte »der« og »væk« med fryd. I en fodnote fortælles, at en dag, da moderen kom hjem efter et par timers fravær, hilste Ernst hende med »Barn væk«. Han havde opdaget, hvordan han kunne lade sig selv helt forsvinde i et spejl, der ikke nåede helt til gulvet, ved at »gøre sig lille« foran det.

Denne iagttagelse gav Freud stødet til at indføre gentagelsesprincippet, hvorefter man aktivt gentager ubehagelige begivenheder for at kunne beherske traumet (Ernst blev psykoanalytisk børneiagttaget!).

Kestenbergs bemærker hertil om forholdet mellem iagttagelse og teori: »Hvis Piaget havde iagttaget lille Ernst, ville han have fokuseret på barnets nye evne til at hente tilbage som bevis på genstandskonstans. Hvis Freud havde set efter tegn på anal-sadistisk driftsudvikling, ville han havde under-

streget barnets lydighed, der stod i modsætning til hans smiden om sig med legetøj. Hvis Margaret Mahler havde kommenteret, ville hun have gjort opmærksom på barnets *rapprochement*-krise og dets ambitendens ... Winnicott ... ville utvivlsomt have lagt vægt på, at barnets originale og primitive leg var muliggjort af en mere end »god nok« mor, noget Freud også bemærker. Melanie Klein kunne have tænkt på den måde barnets »gøren godt igen« havde at gøre med gentagelse af den depression, som findes i første leveår. Spitz ... kunne have heftet sig ved, at barnets evne til at kaste legetøj var en vigtig side af den nye sjælelige omorganisering ved hvis hjælp det kunne sige Nej til både sin mor og sig selv ...« (+ flere eksempler) (Kestenberg 1977, 315-316).

Disse eksempler er ikke fremdraget for at melde mig som deltager i den populære nye sport af nyfortolke Freud's berømte sygehistorier, men for at illustrere at en etableret sammenhæng mellem iagttagelse og teori ikke altid er den indlysende rigtigste, og at det kan være svært i den psykoanalytiske »tekst« at finde kriterier til at afgøre, hvilken der beskriver virkeligheden bedst.

Freud's interesse i og brug af barndomsudviklingen

Freud's interesse i at gøre rede for en barndomsudvikling, der kunne forklare de fænomener han så hos sine voksne patienter, var helt i overensstemmelse med historietænkningen, ifølge hvilken man ikke forstår et fænomen, hvis man ikke kender dets historie⁵.

I to omhyggelige artikler viser Steele & Jacobson (1978, Jacobson & Steele 1979), hvordan Freud ikke alene konstruerede sine begreber, men også barndomsudviklingen – de to konstruktioner er uløseligt forbundne.

Først vises, hvordan Freud ud fra manifeste drømme, sekundærforløb og sekundær narcissisme hos analysanderne konstruerer begreberne latente drømme, primærforløb og primær narcissisme. Ved rekonstruktionen kan han så forklare det direkte iagttagne ved at betragte disse som liggende forud i tid og derfor nødvendigvis mere primitive. Og når de ligger forud i tid, kan de blive den årsag til det nutidige, som det var hensigten at finde. Spædbarnet beskrives så som narcissistisk og dets bevidsthedsprocesser som hallucinationer og ikke-rationelle primærforløb, og snart går Freud let hen over, at dette spædbarn var en hypotetisk konstruktion til brug for forklaring og benyttet denne »viden« om spædbarnet til at forklare senere begivenheder.

Derefter (1979) vises, hvordan Freud udfører sit »arkæologarbejde«. Som det gjaldt begrebet primær narcissisme, begyndte han udviklingen af sine seksualteorier ved at gøre iagttagelser i nutiden (perversioner bl.a.). De føres så tilbage i tiden, hvorefter de bruges som forklaring på nutidens fænomener. De analytiske konstruktioner transformeres til virkelige barndomsfænomener og paralleliseres her med artens historie (hvorfra f.eks. in-

spirationen til det kannibalistiske spædbarn). Modstanden mod at se barn-
domsudviklingen fra en seksuel synsvinkel var faktisk ikke så massiv, som
Freud gav udtryk for. Der var i tiden udtalt interesse for børneseksualitet,
normal som unormal (Kern 1971).

Fremgangsmåden ses i *Dispositionen til tvangsneurose* (1913), hvor den
analsadistiske fase indføres i den psykoseksuelle udvikling. Dette sker for
at forklare, hvorfor en kvindelig patients hysteriske symptomer under ana-
lysen afløses af tvangsneurotiske. Ud fra princippet om, at et dybere spade-
stik afslører et dybere lag og hermed en tidligere udviklingsfase, kan Freud
forklare analysandens renlighedsmani og forholdsregler for ikke at skade
andre som reaktionsdannelser på hendes anale og sadistiske tendenser.

Denne »prægenitale sadistiske anal-erotiske seksuelle organisation« viser
sig nu at svare fint til voksen karakterudvikling, for »det er en velkendt
kendsgerning«, at efter at kvinder mister deres genitale funktion (han men-
ner klimakteriet) frembyder de typisk analsadistiske træk som f.eks. små-
lighed, som de ikke havde i deres »kvindedomsperiode«⁶.

Herefter var den anal-sadistiske fase fast bestanddel af den psykoseksu-
elle udvikling.

Freud havde længe haft problemer mht hvad der virkelig var foregået i
patienternes barndom, og hvad der var deres fantasi. Han var derfor til-
freds, da Ulvemanden i *Om en infantil neuroses historie* (1918) huskede, at
han i 1½-års-alderen havde oplevet, at hans far tog hans mor bagfra. Sce-
nen dukkede op i analysandens erindring »spontant og uden at jeg gjorde
noget for det«. Som mange har gjort opmærksom på, også Ulvemanden
selv (Obholzer 1982), er det svært at vide, hvad der virkelig foregik. Faktisk
huskede Ulvemanden kun, at tjenestepigen lå på knæ ved siden af en spand
og en kost, og at hun drillede ham, men Freud siger, at hullerne i erindrin-
gen blev fyldt op »på en måde som man må betragte som udadlig, hvis
man overhovedet vil tillægge den analytiske arbejdsmetode værdi«. Han
havde også brug for dette »vigtige våben« mod Jungs og Adlers kætterske
ideer (Ornstein 1987).

I øvrigt mente Freud med tiden ikke, at det var så afgørende, om de væ-
sentlige begivenheder var sket i individets liv. Han når den opfattelse, at
børn i deres fantasi fylder eventuelle huller i deres eget liv med forhistoriske
sandheder. I *Moses og monotheismen* (1939) hævder han, at de psykoana-
lytiske fund, som ikke kan forklares ved individets historie er det bedste
»bevis for tilstedeværelsen af erindringsspor i den arkaiske arv«. Der er vir-
kelig tale om uafvendelig skæbne som i de græske tragedier (dette glemmes
undertiden, måske navnlig i USA. F.eks. Hale 1971, 1978, 1979).

Freud's metode består altså i, at han tolker kliniske iagttagelser for bedre
at forstå dem. Tolkningerne rykkes så tilbage i tiden og betragtes som vir-
kelige, kausalt virkende, begivenheder i barnets eller artens forhistorie.
Heri har historietænkning og rekapitulationsteori en ikke ringe andel. Tæn-
kemåden kom ind i de psykologiske teorier ikke blot via antropologien,

men også gennem succesvidenskaben embryologi, som jo var den eneste videnskab før historietænkningen, hvis genstand krævede, at man begrebsliggjorde udviklingsmæssige forandringer (f.eks. Needham 1959, Oppenheimer 1967), og hvis begreber derfor indgik i megen udviklingstænkning⁷. Trangen til totaltydning og den fremstormende enhedstro, hvorefter alle fænomener i universet kunne forbindes med enhedslove, udgjorde den filosofiske baggrund.

Sammenhængen mellem historietænkning og embryologi er indviklet. Der er hjælp at hente i Temkin's artikel *Tyske begreber om ontogeni og historietænkning omkring år 1800* (Temkin 1950). Efter en nøjere gennemgang konkluderer Temkin:

»Vi kan således se et ejendommeligt indbyrdes forhold mellem historie- og ontogenibegreberne i tysk romantik. Som Herder's arbejde viser, er de »genetiske tankeformer« udviklet med henblik på menneskets historie og v. Wolff og Blumenbach erobrer embryologien. Til gengæld udlåner embryologien sit konkrete billede af individets ontogenese til de andre områder. Schelling ... ser dyrearternes rækkefølge som om det var en ideel organismes ontogenese. Herder sporer en menneskeheds historie. Endnu senere konstruerer Hegel al menneskelig historie som udviklingen af den altomfattende »ånd« (Temkin 1950, p. 244).

Specifikt fra embryologien, hvor man mest undersøgte fjerkræ-æg (med dårlige mikroskoper) kom opfattelsen, at udviklingen går fra en amorf, ikke differentieret helhed til stadigt større differentiering. Biologen Döllinger skrev 1836, påvirket af Goethe og Schelling, at livsprocessen er en proces, hvor hvert fænomen har sin »historiske plads« og en bestemt betydning for, hvad der går forud, og hvad der følger efter (Hans elev Pander havde skrevet en bog om »*Kyllingens udviklingshistorie i ægget*«). Der er her tale om en enhedsproces, men idealisten v. Baer talte 1828 om, at »udviklingen er en individuation i enhver henseende« – individuelt særpræg bliver stadig mere markant gennem hele udviklingsforløbet (var der nogen der sagde Jung – eller måske Margaret Mahler?).

Som baggrund for forståelse af børns udvikling må alt dette anses for tvivlsomt.

1800-tallets skygger er lange

Hertil kan indvendes, at ingen psykoanalytiker i dag tager hverken rekapi-tulationslov, evolutionære antropologer eller den tidlige embryologi alvorligt som kilder til viden om ontogenesen.

Tværtimod er der tiltagende interesse i direkte iagttagelse af børn, også uden for analysesituationen. Anna Freud, som nok er klar over iagttagelsesproblemer (f.eks. 1951, 1958, 1978, 1965) har stedse lagt vægt på direkte iagttagelser. Edith Jackson opfyldte et af hendes store ønsker, da hun financerede en forsøgsdaginstitution for 1-2-årige fra Wiens fattigste fami-

lier. Anna Freud ville gerne iagttage børn i denne alder, der er så væsentlig for overgangen til realitetsprincippet, spise- og sovevaner, begyndende Overjags- og impuls kontrol, samt tilknytning til jævnaldrende. Hitlers magtovertagelse af Østrig marts 1938 satte imidlertid en brat stopper for børneanalytisk virksomhed i Wien, men det lykkedes Anna Freud at genskabe institutionen i England. Det forekommer mig imidlertid, at jo mere hun får at gøre med børns dagligdag, jo mere synes hendes anvendelse af psykoanalytiske begreber respektfuld rituel, hvor det drejer sig om faktiske børnebeskrivelser og opdragelsesråd. Jeg vil dog ikke gå så vidt som en anmelder (Woodmansey 1984), der siger »Poor Miss Freud« med hentydning til konflikten mellem faderens teorier og datterens egne ideer.

I øvrigt var hun skuffet over voksenanalytikernes svigtende interesse for børnearbejdet, »de fortrak langt de barndomsforestillinger (images), som opstod af deres fortolkninger for de virkelige børn, som de forblev uinteresserede i.« (cit. i Anthony 1986), svarende til at andre påpeger, at børnearbejdet opleves mere følelsesmæssigt påtrængende end arbejdet med voksne patienter, hvor driftsudtrykkene får bekvem distance gennem sproget (dette må end mere gælde teoretikere). Men i andre analytiske børneiagttagelser er de teoretiske barndomsbilleder blevet til de briller, hvorigennem navnlig helt små børn ses – dem som man fra typisk voksenstandpunkt og -interesse kalder prægenitale. Direkte iagttagelser synes særligt populære i USA (f.eks. Parens 1979, Resch 1979, Roiphe & Galenson 1981, Mahler, Pine & Bergman 1975).

Her er Roiphe & Galenson (f.eks. 1981) næsten ene om interesse for den psykoseksuelle udvikling. De iagttog børn fra ca. 1-års-alderen i en børnegruppe, hvor de mødte med deres mødre (efter et ofte kopieret mønster fra Margaret Mahler). Da driftsteorien er på hastig retur hos børneinteresserede (undtagen måske i Frankrig), vil jeg her blot nævne, at de faktisk kommer med tiltrængte bidrag til vores viden om så små børns interesse for kønsorganer og udskillelsesprocesser. Samtidig er det umuligt for dem at se *noget som helst* i andet end seksualsymboliske begreber, som når de taler om, at en lille pige, der har fået en lillesøster, får kastrationsangst, fordi »hendes mors fallos-agtige underliv« er forsvundet, eller om, at pædagerne ikke havde set, at legetøjet, en putte-æske, svarer til analfunktionens struktur (og mange andre eksempler).

Men det er, når vi når til de amerikanske selv-psykologi-analytikere (Kohut, Kernberg) og til Margaret Mahler, at vi finder 1800-tallets præg tydeligst. Teorierne er godt nok gået under jorden og henvisningerne til den forældede antropologi væk, men spædbarnet er stadig omnipotent, forveksler hallucination og virkelighed og/eller finder som den autistiske voksne virkeligheden som noget forstyrrende, man beskytter sig imod. Dets psyke er udifferentieret som et hønseæg (før elektronmikroskopet) eller både det selv og moderen er et symbiotisk, tilmed ofte omnipotent, hele bag en beskyttende hinde, og først efter klækning bliver det et selvstændigt individ.

Oceaniske tilstande præger den første levetid og drager stadigt, for intet er så ønskværdigt som den vegeerende tilstand, mens angsten for at blive kannibalistisk opslugt (måske som hævn for egne kannibalistiske ønsker) gør tilværelsen til en sorgelig affære, kun oplyst af enkelte øjeblikkes triumf, når det lykkes at beherske en bid af verden.

Det er da også disse beskrivelser af barnet, som særligt er blevet anfægtet på både tankemæssigt og empirisk grundlag.

Diskussion med udgangspunkt i Margaret Mahler's teori

Mahler's teori vækker interesse nu. Den beskæftiger sig med det lille barns udvikling af objektrelationer og dets selvstændiggørelse som individ. Dette taler i dag mere til folk end f.eks. psykoseksuel udvikling, og teoretisk fremstilling ledsages af empiriske iagttagelser, hvilket interesserer udviklingspsykologer, som finder problemområdet relevant.

Men Mahler's iagttagelser er i sjælden grad betinget af et specifikt teoretisk udgangspunkt, og er meningsløse, hvis dette anfægtes. Kort fortalt beskriver hun udviklingen ud fra Abraham's (1924 op.cit.) ambivalensfaser: udgangspunktet er det autistiske og symbiotiske barn. Herudfra beskrives så barnets udvikling af »objektrelationer« og »individuation« (selvstændigt realitetsorienteret Jeg eller selv). Den såkaldte *rapprochement*-periode, når barnet kan gå, er særlig kritisk: barnet søger autonomi, men vægrer sig samtidig ved at opgive den symbiotiske almægt og er splittet mellem ønske om »genforening med kærlighedsobjektet og sin frygt for at blive opslugt af dette« (Mahler, Pine & Bergman 1975, p. 79).

Men Mahler's præmisser, de begreber hvormed spædbarnet beskrives, må efter den nyere spædbørnsforskning betragtes som misvisende. Spædbarnets liv er ikke præget af »sammensmeltning« (merging) eller længsel derefter (f.eks. Harrison 1986, Horner 1986, Werman 1986). Peterfreund (1978) har i en allerede nærmest klassisk artikel gjort op med metaforer som det ikke-differentierede barn, fusion, infantil narcissisme og omnipotens, pirringsskjold (»stimulusbarriere«) og infantile hallucinationer. Milton Klein (1981) har specifikt og grundigt gennemgået vanskelighederne ved som Mahler at tale om en autistisk og en symbiotisk fase som normalfaser. Han karakteriserer – jeg mener med rette – Mahler som fanget af tre myter: den adultomorfe (babyen er som mig, den voksne), den teoreticomorfe (babyen er som min teori) og den patomorfe (babyens bevidsthed er som mine psykotiske patienters). Man lader sig ikke længere fange af Mahler's præmisser, selv om de præsenteres som kendsgerninger.

Mahler indrømmer nu også selv, at hendes beskrivelse af den tidligste levetid ikke holder (Bergman & Elluman 1985, Bowlby 1988). Men herved falder jo hele redegørelsen for barnets nye pinagtige opdagelse af adskilthed og tab af omnipotens, og det er urimeligt at betegne periodens udviklings-

opgave som »at give afkald på symbiotisk omnipotens« (Mahler, Pine & Bergman 1975, p. 79).

Som Stern (1985) påpeger, ser forskellige teoretikere forskellige begivenheder som definerende en fase, der er specifik for autonomiudvikling. Erikson og Freud taler om egen kontrol over defækationen ved ca. 24 mdr., Spitz om evnen til at sige Nej ved ca. 15 mdr. og Mahler om evnen til at »gå« (væk) ved ca. 12 mdr. Man kunne også have sagt, at kontrol af blikkontakten var kriteriet på uafhængighed og autonomi. Mor-barn samspillet blikkontakt i 3-6 mdr.s perioden ligner slående samspillet mellem mor og barn med lokomotorisk adfærd i 12-18 mdr.s alderen. Men fordi barnets selvbevægelighed ofte medfører interessekonflikter mellem voksen og barn i vores kultur, og fordi barnets gryende forståelse af andres intentionerede kommen-på-tværs medfører mere dramatiske konflikter, er voksne tilbøjelige til at tillægge barnets særlige autonomiimpulser i denne periode. Som Milton Klein kritiserer Stern det patomorfe udgangspunkt: »Fra iagttagelsessynspunktet er der intet overbevisende grundlag for at betragte kliniske grundproblemer som noget, der rimeligt skal definere udviklingsfaser eller -stadier i deres helhed« (Stern 1985, p. 22). Også Horner (1985, 1988) behandler specifikt Mahler's *rapprochement*-adfærd som et eksempel på den proces, hvorved man gennem hele livet klarer interessebetingede konflikter og forstyrrelser i den sociale relation. Han finder Mahler's iagttagelser gode nok (som også Bowlby), men ikke antagelsen om, at adfærden er udtryk for længsel efter tabt symbiotisk salighed og samtidig rædsel for at blive opslugt.

Mahler's kolleger har måttet tage stilling til disse synspunkter. Diskussionen er ikke slut, men man må klart opgive tanken om autistiske og symbiotiske faser som beskrevet hos Mahler (f.eks. Bergman & Ellman 1985, Pine 1985). Man prøver da at omdefinere faserne, så de bedre svarer til udviklingspsykologiens differentierede stimulusregulerende og kontaktsøgende spædbarn. Men trods behjertede anstrengelser kommer man selvfølgelig i vanskeligheder, når man vil redde beskrivelsen af senere udviklingsfaser, fordi disse jo forudsætter det postulerede udgangspunkt (f.eks. Bergman & Ellman 1985, J. Bloom-Feshbach et al. 1987, og navnlig diskussionen mellem Horner og Pine: Horner 1985, 1986, Pine 1986).

Fra psykoanalyse til spædbørnspsykologi

Ferenczi var en inspirator. René Spitz samarbejdede med ham som lægestuderende i Budapest i århundredets begyndelse. Han blev (som den første) overbevist om betydningen af en personlig analyse med didaktisk formål, og Ferenczi udvirkede hans analyse hos Freud. Siden var han tilsluttet psykoanalytiske kredse i Wien, Berlin, Paris og fra 1938 i USA. Her var han 1956-63 i Denver, hvortil han vendte tilbage fra Geneve i sine sidste leveår 1969-1974.

Spitz fik stor betydning for synet på mor-barn relationen pga sine empiriske undersøgelser af tidligt modertab og -savn (Spitz 1945, 1946), der vakte opmærksomhed i vide kredse stærkt støttet af, at hans film *Grief* så slående og hjerteskræende viste børnenes fortvivlelse ved modertab. Hans metapsykologiske overvejelser er mindre kendte (men se bibliografi i Spitz 1976). Hans værk fra 1959 tager udgangspunkt i eksperimentalembryologers (navnlig Spemann) fund og begreber og forsøger, overvejset, at analogisere psykisk udvikling⁸.

Det er centralt, at udviklingen karakteriseres ved kvalitative skift, hvor barnets relationer til omverdenen ændres afgørende ret pludseligt, og omverdensfaktorerne får stadig større indflydelse. Skift i iagttagelig affektiv adfærd ses som indikatorer for disse skift (f.eks. socialt smil ved ca. 2 mdr., fremmedangst ved 8 mdr.).

Spitz arbejder med spædbørneforskning i Denver, og hans assistent Robert Emde fik øjenene op for muligheden af en ny form for iagttagelse: »naturalistisk, tålmodig, systematisk og dog ivrig efter overraskelse« (Emde et al. 1976, p. IX). Han og to medarbejdere søgte da at omsætte de »abstrakte teorier« til konkrete principper med mulighed for objektiv iagttagelse. Karakteristisk for udviklingspsykologer så man bort fra Spitz's metapsykologi og droppede henvisninger til, hvad der foregik i barnet som når Spitz sagde, at smileresponsen indicerede, at »realitetsprincippet er blevet etableret« eller at »barnet kan nu opfatte det i virkeligheden, som svarer til, hvad der er i dets fantasi«. Men man undersøgte smileresponsen og forudsætninger for og korrelerer med dens fremkomst – og alle tre tog en psykoanalytisk uddannelse.

Emde fortsætter den påbegyndte linie. Hans hovedinteresse er stadig affekterne, som han ser som integrerende faktorer, der konsoliderer de indvundne udviklingskift, og som giver os en kerne af kontinuitet i selvoplevelsen, et »affektivt« selv, en *proces* der begynder længe før egentlig selvbevidsthed er mulig. Affekterne er stabiliserende og ikke fredsforstyrrende i virkelighedsopfattelsen. Man kan påvise et nuanceret og realitetsrettet følelsesregister fra den tidligste levetid, og Emde er nu mindre bange for at postulere tilsvarende indre oplevelser og processer (f.eks. Emde 1983, 1984). Men det vigtigste ved affekterne er, at det er dem, der gør det muligt for os at føle kontakt med et andet menneskeligt væsen. De udtrykker både individualitet og fællesskab, og beforder begge dele.

Det er på sådanne områder, at den psykoanalytiske tradition er så betydningsfuld. Dens udøvere er så trænede i langvarig, systematisk observation med blik for – også uventede – nuancer (som ethologerne i øvrigt), at denne metode falder dem naturlig og væsentlig. Tillige er de indstillet på at være emotionelt tilgængelige for, hvad der foregår i den undersøgte. Netop Emde (1980) beskriver det så godt. Han beretter, hvordan bl.a. Spitz's tidlige fund om modersavn blev kritiseret metodemæssigt for svagheder i miljøbeskrivelse, observationsmetode m.m. og resultaterne betvivlet. Men hans

konklusioner er senere blevet bekræftet til fulde. Hvor gik udviklingspsykologien fejl? Emde ser den store risiko i, at vi »bliver abstrakte. Skønt kliniker-forskeren og kliniker-epidemiologen arbejder med tal og med samspil mellem systemer, bør de ikke miste følingen med det personlige, det menneskelige og det affektive« (Emde 1980, p. 109). Både emotionel tilgængelighed og interesse for individuelt særpræg er nødvendige. Når dette kombineres med præcise iagttagelser og nøje redegørelse for, hvordan man slutter fra empiriske fund, får man nye og bedre muligheder for forståelse, end hvis man holder sig til enten udviklingspsykologisk eller psykoanalytisk tradition alene. Fra psykoanalytikernes rækker kommer da også de to forskere, hvis teoriforsøg efter min opfattelse er de mest lovende i dag.

Daniel Stern og John Bowlby: Med udgangspunkt i psykoanalysen

Hvor Emde søgte psykoanalytisk uddannelse under indtryk af spædbørneforskning, kom Stern og Bowlby til udviklingspsykologiens empiri fra psykoanalysen, fordi de fandt, at metapsykologiens børn mere var et produkt af analytikernes forestillinger end udtryk for hvordan rigtige børn er.

Stern (1985) fortæller i forordet til sin fremstilling, hvordan man i hans psykoanalytiske uddannelse krævede, at hvert (syge)tilfælde skulle resumeres med en historisk beskrivelse af, hvordan patienten blev den person, der kom ind i konsultationslokalet. Eneste udvej var at udvælge det af den meget begrænsede viden om de første leveår, som svarede bedst til teorierne og så sammenstykke en sammenhængende historie. Men alle kom til at lyde ens, og dog var personerne forskellige. De tidlige leveår fyldte så meget i teorien, men spillede en dunkel rolle i arbejdet med det rigtige menneske. Denne modsætning var bestandigt plagsom. Bogen er et forsøg på at komme overens med den. Den prøver at skabe en dialog mellem udviklingspsykologiens empirisk kortlagte spædbarn og det klinisk kontruerede spædbarn med henblik på at overvinde modsigelsen.

Hvad Stern ønsker er viden om spædbarnets subjektive verden, men en viden som stemmer med objektive iagttagelser, som der nu er mange af. Man har ikke før prøvet at slutte sig til noget om barnets subjektive verden ud fra de nye iagttagelsesdata, for psykologerne som skaber denne information foretager ikke spring fra iagttagelse til subjektiv oplevelse, og psykoanalytikerne drager ustandseligt slutninger alene på grundlag af rekonstrueret klinisk materiale og ud fra en forældet opfattelse af barnet.

Bogens titel *The interpersonal world of the infant* placerer barnet som medlem af en menneskelig verden. For Stern er selv'et det centrale begreb, fordi »hvordan vi oplever os selv i relation til andre, udgør et basalt organiserende perspektiv for alle interpersonelle begivenheder.« (1985, p. 6). Op-gaven bliver da at beskrive barnets »senses of self« (han finder fire slags),

hvis udvikling tentativt beskrives fra de første levemåneder og til og med, at barnet får sprog.

Som for Emde er den emotionelle genklang vigtig for Stern. Under minutiøse iagttagelser af mor-barn samspil blev han opmærksom på, hvad han har kaldt »afstemning« (attunement), nemlig den reaktion på en anden, der signalerer empati ved spontant at reagere på adfærdens »vitalitets-karakter«, ikke ved direkte efterligning, men ved gentagelse af adfærdens »hvordan«: dens intensitetskurve, timing og eventuelt dens form. Han nævner eksempler som en mor, der kommenterer barnets slag på en genstand ved at sige »kaaaaaaa-bam, kaaaaaaa-bam« i rytme med barnets op-sving og slag, en anden hvis anstrengelseslyde svarede til barnets motoriske bestræbelser for at nå et stykke legetøj, og en tredje som nikkede i samme takt og styrke som barnet rystede ranglen.

Sådanne perceptuelle kvaliteter synes at give direkte adgang til en andens følelsespræg, og afstemning af dette følelsespræg er grundlaget for uhindret, mellemmenneskelig kontakt. Ved blot ringe afvigelse i afstemningen bryder kontakten sammen, og barnet bliver forvirret og ked af det. Ved sådanne iagttagelser kombineret med mødrenes beskrivelse af, hvad der foregik i dem i samspilssituationen, håber han at kunne nærme sig til, hvordan en persons bevidsthedsindhold, indbefattet fantasier, kan opleves af en anden person. Han søger nu samarbejde med forskere i Svejs og Frankrig, som også angriber dette problem (Cramer 1979, 1986, Kreisler 1984, Kreisler et al. (1974) 1981, Lebovici 1984, Soulé 1984). Nogle franske analytikere som f.eks. Widlöcher (1979) ser direkte iagttagelser som »ganske amerikanske« og misforståede, fordi psykoanalysens barn bør være et helt andet end udviklingspsykologiens. Men andre som Kreisler et al. (1981) og Cramer hævder blot, at den direkte iagttagelse af mor-barn samspillet ikke er nok. Man må også undersøge fantasisamspillet (l'interaction fantasmatique). Problemet forekommer væsentligt, men vanskeligt⁹.

Også Stern gør op med begreber som pirringsskjold, tidlig autisme og symbiose. Han understreger barnets parathed til socialt samspil som et selv med et andet, og argumenterer godt for, at spædbarnets verden følger realitetsprincippet. Først når barnet får sprog bliver fordrejende neurotisk for-svar muligt.

John Bowlby afsluttede sin psykoanalytiske uddannelse hos Melanie Klein-gruppen 1937, og historisk blev hans *tilknytningsteori* udviklet som en variant af objektrelationsteorien (Bowlby 1988a)¹⁰. Teorien har imidlertid vakt større interesse i udviklingspsykologien end blandt psykoanalytikere. Dette hænger sammen med, at Ainsworth (se f.eks. Ainsworth et al. 1978) skabte en laboratoriesituation, hvor 1-åriges »tilknytningstype« kunne fastslås. Denne har siden vist sig at kunne relateres meningsfyldt til utallige forhold mellem barn og omgivelser og at have prædiktiv værdi. Således har Bowlby's teori vundet indpas i tidskriftslitteraturen, men først på det sidste er der ved at være forståelse for, at hans egentlige sigte er at skabe en

personlighedsteori.

Hvad Bowlby hele tiden har villet er at udvikle en begrebsramme, der kan »rumme alle de fænomener som Freud gjorde opmærksom på – f.eks. kærlighedsrelationer, adskillelsesangst, sorgproces, forsvar, vrede, skyld, depression, traume, emotionel frakobling (detachment), tidlige sensitive perioder – og således tilbyde et alternativ til den traditionelle metapsykologi ...« (1988a, pp 25-26). Både iagttagelser af børn og erfaringer som terapeut gjorde ham kritisk over for Klein-gruppens syn på fantasier som realitetsuafhængige og altafgørende samt moderbrystets og den infantile afhængigheds betydning. Dette stemte ikke med hans erfaring, og det gik ham på at skulle nedvurdere patienternes længsel efter tilknytning som udtryk for regression og infantil afhængighed.

For Bowlby er tilbøjeligheden til at indgå i kærlighedsrelationer med andre primær. Tilknytning ses som et organiseret adfærdssystem, hvis funktion er sikkerhed – udviklet i artens evolutionære historie. Formålet er at sikre, at hjælp og beskyttelse er tilgængelig, i første omgang ved at sikre at afstanden mellem barn og tilknytningsperson ikke overskrider en vis afstand, som er afhængig af både individ- og miljøbetingelser. Tilknytningssystemet aktiveres lettere både ved svaghed hos individet og i ukendte omgivelser, fordi begge dele betyder øget potentiel risiko. Inden 1-årsalderen organiseres det specielt i forhold til een person, kaldet tilknytningspersonen. Denne person udgør så den sikre base, hvorfra barnet kan begive sig på udforskning i verden i tryk tillid til, at hvis det virkelig kommer i knibe, er hjælpen nær.

Klassisk psykoanalyse (eller Ferenczi's – igen!) teoretisering om gode og ikke-gode »internaliserede objekter« afløses af et begreb om indre arbejdsmodeller. Enhver opbygger en eller flere arbejdsmodeller af verden og sig selv i den. Modellen afhænger både af individegenskaber (bl.a. kognitiv status) og af erfaringer og bestemmer ens forventninger og handlingsplaner. Den enkelte arbejdsmodeller kan være bevidste eller ubevidste, indbyrdes forenelige eller modstridende. Et nøgletræk er »individets forestilling om, hvem dets tilknytningspersoner er, hvor de kan findes, og hvordan man kan forvente, at de vil reagere (på ens udspil) ... (også) hvor acceptabel eller uacceptabel man selv er i tilknytningspersonens øjne« (Bowlby 1973). Således udvikles opfattelsen af andres tilgængelighed og eget værd i samme proces, og tilknytningssystemet betragtes som en livslang iboende del af den menneskelige natur. Men hvor det er letvakt hos det lille barn og kræver tilknytningspersonens fysiske nærhed, er voksne sjældnere i situationer, hvor det aktiveres, og det er ofte nok at føle sig sikker på, at et eller andet sted findes der et menneske, der vil og kan hjælpe, hvis nøden er stor. Udviklingen består i høj grad i at kunne fastholde tilknytningsoplevelsen ved dens symbolske repræsentation i psyken.

Bowlby kan forklare kliniske billeder som falsk selv og patologisk sorgproces logisk ud fra sin teori, men hans forklaring af sjæleligt forsvar lyk-

kes nok bedst ved det, som han kalder *detachment* – en trækken sig ud af og undgåen af emotionelt engagement med andre mennesker. Et aktiveret tilknytningssystem, der ikke besvares adækvat er pinagtigt, og forsvaret mod denne smerte er en deaktivering af tilknytningssystemet ved udelukkelse af signaler ude- og indefra, der kunne aktivere det. Når den forventede reaktion på tilknytningsadfærden udebliver, ændres den indre model af tilknytningsrelationen. Denne mekanisme så Bowlby og hans medarbejdere først hos børn, der ved hospitalsindlæggelse havde fået afbrudt kontakten med moderen. Efter en periode med kalden og protest »faldt de til ro«, men blev samtidigt »ligeglade«, når moderen besøgte dem. Undertiden kunne de ikke genkende hende, selv om de genkendte alt andet fra deres hjemmeliv. Siden er tilsvarende reaktioner set hos patienter, hvis tilknytningsudspil i barndommen er blevet mødt på en måde, der gjorde dem usikre på tilknytningsspersonens tilgængelighed. Disse patienter har også tit lukket af for pinagtige barndomsoplevelser og idylliserer opvæksten.

Nye bedre erfaringer kan ændre modellen, men de vanskeliggøres ofte, fordi der automatisk lukkes af for dem for ikke at genopleve pinen fra tidligere, dvs. at arbejdsmodellen hos ængsteligt tilknyttede vanskeligt opdateres på grundlag af nye erfaringer. Man benægter for sig selv og andre den stærke længsel efter tilknytning. Kun hvis det lykkes en anden, f.eks. en terapeut, at udgøre en sikker base, kan personen få mod til at udforske sine følelser.

Bowlby's helstøbte fremstilling kan ikke ydes retfærdighed her (læs den!). Han tager klar stilling til teoretiske og kliniske problemer, så det er med rette, at han beklager sig lidt over manglende diskussion. Måske udtrykkes både hans sigte og hans vanskeligheder med at få diskussion bedst i en lille passus fra artiklen *Vold i hjemmet*: »Denne forklaring stemmer med de foreliggende kendsgerninger, og har den fordel, som ikke altid værdsættes i kliniske kredse, at den er enkel.« (1988a, p. 88).

Han lægger vægt på indfølingen i den kliniske situation og i bestræbelser for at forstå menneskelige problemer, men hvis man som Freud vil lave kausal videnskab, må dette følges af, at man »undersøger ideen, overvejer dens implikationer, afprøver den mod andre synsvikler, sammenligner dens forklaringskraft med andre hypoteser etc.« (1988b, p. 81).

For Bowlby blev det en ulykkelig konsekvens af, at Freud opgav forførelsesteorien, at alle patientens udsagn blev behandlet som udtryk for fantasier. Under hans uddannelse advarede man bestandig mod at lade sig rive med af patientens fantasier, der fejlagtigt og sygt gav sig ud for virkelighed. Han har stedse understreget de reelle erfaringers betydning, både hvor det gælder patienter, som man ofte har ladet i stikken ved at pådutte dem fantasier, og hvor det gælder teoridannelser, som løber grassat, hvis man ikke tager hensyn til den virkelige verden. Man skal lytte til medmennesket og ikke rubricere dets appel om forstående støtte som udtryk for forvrængning eller regression til infantil dependens.

Menneskebilleder

Det er netop Freud's svigt mht. at kunne høre, hvad hans kvindelige patienter sagde, som Gilligan (1984) beskriver i en tankevækkende artikel *Conquistadoren og det mørke kontinent: refleksioner over kærlighedens psykologi*. Når de talte om kærlighed, indebar det noget, som Freud's system ikke havde plads til. Han følte sig på glatis, når han da ikke insisterede på sin egen udlægning som f.eks. over for Dora i *Brudstykke af en hysterianalyse* (1905). Det var, når Freud omskrev loyalitetskonflikter og ønsket om at opretholde medmenneskelige relationer til skuffelse af den »ødipale« driftsstræben, at det hele glippede. Hos Dora specielt var han blind for hendes hede ønske om at blive forstået og troet på egne præmisser. Hun oplevede, at ingen hørte på, hvad hun sagde, og hun afbrød – som andre kvinder – analysen. For Freud var der altid noget uforståeligt i kvindepsyken.

Når man taler om den anden som objekt for driften eller kærligheden har man forudsat adskillelsen og den anden som middel til egen tilfredsstillelse. Så må relationer mellem mennesker reguleres af en retfærdig kontrakt, som sikrer alle ligeligt mod udnyttelse af giver alle ligelig mulighed for at fremme deres selvinteresse. Dette menneskesyn blev velformuleret af Hobbes (1651) og præger stadig vestlig tankegang (f.eks. Bellah et al. 1985, Bloom 1987).

Så er afhængighed en beklagelig, begrænsende tilstand, som man må give afkald på, hvis man vil opnå den autonomi, som uproblematisk anses som det højeste gode. Men afhængighed kan også indebære overbevisning om, at man kan indvirke på den anden, ligesom den anden kan indvirke på en selv. Og afhængighedens modsætning kan være isolation såvel som autonomi (Gilligan 1986a). Personlige relationer kan opfattes om en hindring for autonomiens udvikling eller som beskyttelse mod isolation (Gilligan 1986b).

Det er den gensidige afhængighed med muligheden for åben samtale, med emotionel tilgængelighed, til fælles berigelse, som har manglet i menneskebilledet fra Piaget og til Kohlberg og fra Freud og til objektrelations-teoretikerne. Som Gilligan (1986b) præciserer, er der to dimensioner, der karakteriserer menneskelige relationer hele livet: »Den ene er ulighed, som karakteriserer relationer ud fra dominans og underkastelse. Den anden er interdependens, som vækker et andet billede af menneskelig forbundethed (connectedness). Begge dimensioner er indlejret i menneskelivets erfaringer hos både hun- og hankøn ... vores udviklingsteorier har understreget den ene dimension og negligeret den anden, og dette medvirker til, at alle problemer formes som problemer om dominans og undertrykkelse ... (man kan ikke) assimilere de to relationsoplevelser til en enkelt dimension.« (1986b, p. 54). Men dette er hvad man har gjort, og det er dette, som bringer forvirring i stadieteoriene når kærlighed og intimitet skal ind, og som

får psykoanalytikere til at betragte følelsesmæssig frigørelse som forudsætning for fuldgyldig udvikling. Men ved lydhørhed over for og dialog med den anden udvikles og uddybes relationen, selve dens indhold bliver udvidet og samtidig transformeres begge selv'er. Det er ikke så meget et spørgsmål om båndets styrke som om dets kvalitet, og ikke så meget et spørgsmål om at få eget selv reflekteret i et livløst spejl som om at få det beriget ved to personers engagement i hinanden.

Psykoanalytikeren Jessica Benjamin (1987) kritiserer ud fra lignende ståsted den menneskeopfattelse, der er institutionaliseret i Ødipuskomplekset, hvor hævde af eget selv og egen aktivitet ses som adskillelse fra og ikke tillige som forbindelse med andre subjekter, og hvor relationer tegnes i Hegel's herre/slave billede – et billede der lå Freud's samfundssyn nær (Hoffman 1987), og hvis (uheldige) konsekvenser også Ingleby (1987) diskuterer.

Både Gilligan og Benjamin kritiserer teoriernes ensidige grundlag i den utilitaristiske individualisme. Begge ser, at ulighedsrelationen er reel. Hvad de argumenterer for, er, at den ikke er den eneste væsentlige relation mellem mennesker, og at ikke alle menneskelige bånd må assimileres til dens begreber. Det er derfor ikke så sært, at begge med interesse nævner Bowlby's teori.

Der synes nu at være et udbredt ønske om bedre forståelse af ikke-individualistiske menneskeopfattelser. Erfaringer fra andre (»kollektivistiske«) kulturer, fra kvindeforskning og fra børneiagttagelser har vist ensidighed i det underforståede idegrundlag for de psykologiske teorier. Utilpasheden ved teknokratisk tankegang og livsform har også gjort sit, og mange har erfaret, at lykken ikke altid ligger i at søge sit eget. Der er mere i kærlighed end egeninteresse, og den andens og egen fordel er ikke nødvendigvis omvendt proportionale eller indbyrdes begrænsende. Kærligheden har mange, endnu ufuldstændigt kendte former, som forskere (se Sternberg & Barnes 1988) og forfattere (f.eks. Greene 1988) nu er optaget af at udforske, men eet af dens kendetegn er ønsket om at kende og respondere på den anden *som den anden faktisk er* (MacMurray 1935, Spelman 1978) og selv blive mødt på samme måde.

Takket være både bedre iagttagelsesmuligheder og anfægtelse af ortodoksien ved vi nu, at impulsen til at indgå i menneskeligt samspil, lade sig påvirke, indstille sig på den anden og få den andens gensvar, findes fra første levedag. Iagttagelser fra alle livsperioder tyder på, at dette er et af menneskets væsenstræk. Forbundethed er ikke »resultatet af en differentieringsfiasko, men ... udtryk for succesrig psykisk funktionsdygtighed« (Stern 1985, p. 243) og båndet, selv'et og den anden udvikles samtidigt.

Konklusion

Forældede begreber med rod i paralleltænkning og embryologi må afskaffes, men hovedproblemet ligger i de klassiske teoriers underforståede menneskebillede, som ikke tillader en interpenetration af udviklingen af selvstændiggørelse og forbundethed. Men samtidig er psykoanalytisk praksis' ideelle iagttagelsessituation med dens minutiøse og langvarige beskæftigelse med personer og dens principielle krav om intellektuel og emotionel åbenhed for den anden et godt, og måske uomgængeligt, udgangspunkt for udviklingspsykologisk forskning.

Kort sagt: Freud's teorier kan ikke lære os noget om virkelige børn, men vi kan med rigt udbytte lade os inspirere af erfaringerne fra den analytiske situation og dens krav til undersøgeren¹¹.

NOTER

1. Dvs. at vægten lægges på, om begreber og metode kan gøre os klogere på rigtige børn i denne verden. Modsat hvor det gælder om litterær tekst, kan man ved psykologisk tolkning af »rigtige« mennesker både søge at øge »tekstgrundlaget« og skabe en ny tekst. I den forbindelse er problemer om teoriers konsistens og detaljerede begrebsdiskussioner uinteressante, i hvert fald i første omgang.
2. Næsgaard var kredsens absolutte centrum. Som jeg husker det, var dette den verden, der var medlemmernes. Det var verden udenfor, der var marginal. Der er noget psykologisk skurrende og misvisende, når Korsaa (i dette nummer) betegner Næsgaard som marginaliseret, selvom det måske kan se sådan ud fra et nutidigt universitetscentreret synspunkt.
3. I denne periode med striden mellem tro og viden(skab) havde mange interesse i at opfatte religiøsitet som et lavere udviklingstrin (»overtro«). Se f.eks. Bernth i trykken, Gay 1987).
4. Sml. Piaget, der også tilhører 1800-tallets ideverden. Han siger, at desværre ved vi ikke meget om det præhistoriske menneske, men der er børn overalt, og hos dem kan vi studere udviklingen af logisk og matematisk erkendelse. Desværre er erkendelsens historie meget ufuldstændig »... særlig i sin primitive begyndelse, som faktisk er den vigtigste. Så jeg gør, hvad biologer gør, når de ikke kan sammensætte en serie. De studerer ontogenesen.« Han referer her til, at embryologerne i rekapitulationsteoriens glansperiode undersøgte fostre for at fastslå artens udvikling. (i Evans 1973).
5. Dette har altid forekommet mig en meget arrogant monopolisering af, hvad det vil sige »at forstå« – og har desuden ført til mange spekulative påstande, ofte begavede, men altid meget ideologisk styrede. Der er kun få bremser på ideologien, fordi muligheden for konfrontation med kendsgerninger kun foreligger i ringe grad.
6. Man får (igen!) lyst til at sige »Stakkels Martha«.
7. Den tredje store succesvidenskab, som Freud trak på, var jo fysikken. Man har i årevis diskuteret det hensigtsmæssige ved at anvende energibegrebet i psykoanalyse og anden psykologi. En redegørelse jeg stadig finder nyttig er Hinde's *Energy models of motivation* (1960).
8. Som næsten alle psykoanalytikere henviser han rituelt til Freud. Han påpeger, at Freud aldrig helt slap sin fortid som embryolog, og at han i *Forelæsninger til indføring i psykoanalysen* 1916-1917 henviser til embryologen Roux.
9. Cramer's (1979) diskussion anbefales herved.

10. Jeg holder mig her til Bowlby 1988a som kilde pga. dens mange klare oversigtsmæssige formuleringer, og fordi den repræsenterer Bowlby's teori, som han nu ønsker at fremstille den. I øvrigt er der en god oversigt over nutidig tilknytningsforskning i Ainsworth 1985 og teoretiske overvejelser samt kliniske anvendelsesforsøg i Belsky & Nezworski 1988, som begge har fyldige bibliografier.
11. Ved arbejdet med denne artikel har det slået mig, at psykoanalysen er ved at miste sine foruroligende aspekter: begæret og måske navnlig det irrationelles stadige undergravede virksomhed. Selv hos Anna Freud virker børnene ret tamme og rimelige. Nogle af franskmændene bevarer dog den uberegnelige »vildskab« – måske kan der komme noget godt ud af deres samarbejde med den amerikanske Daniel Stern. Jeg tænkte på et vist tidspunkt på kritisk at karakterisere psykoanalysens praksis ved et omskrevet citat fra en helt anden sammenhæng (I. Bernth: Anaphora in opaque contexts. Foredrag 17/2-89): »Han drømte, at der kom en enhjørning ind i hans have og den næste dag lykkedes det ham at fange den.« Men siden har det strejft mig, at man måske trods alt går glip af noget væsentligt, hvis man ikke går på jagt efter enhjørningen?

LITTERATUR

- ABRAHAM, K.: A short study of the development of the libido. I *Selected papers of Karl Abraham*. (1924). N.Y. 1973.
- AINSWORTH, M.D.S.: Patterns of infant-mother attachment: antecedents and effects on development + Attachment across the life-span. *Bull. N.Y. Acad. Med.*, 1985, 61, 771-791, 792-810.
- AINSWORTH, M.D.S., BLEHAR, M., WATERS, E. & WALL, S.: *Patterns of attachment*. Hillsdale, N.J. 1978.
- ANTHONY, E.J.: The contribution of child analysis to psychoanalysis. *Psychoanal. Stud. Child*, 1986, 41, 61-87.
- BELLAH, R.N., MADSEN, R., SULLIVAN, W.M., SWIDLER, A. & TIPTON, S.M.: *Habits of the heart*. Berkeley, Calif. 1985.
- BELSKY, J. & NEZWORSKI, T. (eds.): *Clinical applications of attachment*. Hillsdale, N.J. 1988.
- BENJAMIN, J.: The decline of the Oedipus complex. I J.M. Broughton (ed.): *Critical theories of human development*. N.Y. & London 1987.
- BERGMAN, A. & ELLMAN, S.: Margaret Mahler: Symbiosis and separation-individuation. I J. Reppen: *Beyond Freud*. Hillsdale, N.J. 1985.
- BERNTH, I.: Det handler ikke om børn. *Udkast i trykken*.
- BLOOM, A.: *The closing of the American mind*. N.Y. 1987.
- BLOOM-FESHBACH, J. & BLOOM-FESHBACH, S. (eds.): *The psychology of separation and loss*. S. Francisco 1987.
- BONAPARTE, M.: Some palæobiological and biophysical reflections. *Int. J. Psychoanal.*, 1938, 14, 214-220.
- BOWLBY, J.: *Attachment and loss Vol. II. Separation, anxiety and anger*. London 1973.
- BOWLBY, J.: *A secure base*. Clinical applications of attachment theory. London 1988a.
- BOWLBY, J.: Where science and humanism meet. *Group analysis*, 1988, 21, 81-82, 1988b.
- CRAMER, B.: Sur quelques présupposés de l'observation directe de l'enfant. *Nouvelle Revue Psychanalyse*, 1979, Numéro 19, 113-130.
- CRAMER, B.: Assessment of parent-infant relationships. I T.B. Brazelton & M.W. Yogman (eds.): *Affective development in infancy*. Norwood, N.J. 1986
- EMDE, R.N.: Emotional availability. I P.M. Taylor (ed.): *Parent-infant relationships*. N.Y. 1980.
- EMDE, R.N.: The prerepresentational self and its affective core. *Psychoanal. Stud. Child*, 1983, 38, 165-192.

- EMDE, R.N.: The affective self: continuities and transformations from infancy. I J.D. Call, E. Galenson & R.L. Tyson (eds.): *Frontiers of infant psychiatry. Vol. II.* N.Y. 1984.
- EMDE, R.N., GAENSBAUER, T.J. & HARMON, R.J.: *Emotional expression in infancy. A biobehavioral study. Psychol. Issues, 1976, Monogr. 37.* N.Y. 1976.
- EVANS, R.I.: *Jean Piaget: The man and his ideas.* N.Y. 1973.
- FERENCZI, S.: *First contributions to psychoanalysis* (1952) London 1980.
- FERNALD, D.: *The Hans Legacy.* Hillsdale, N.J. 1984.
- FREUD, A.: The contribution of psychoanalysis to genetic psychology. *Amer. J. Orthopsychiatr.*, 1951, 21, 476-497.
- FREUD, A.: Child observation and prediction of development: a memorial lecture in honor of Ernst Kris. *Psychoanal. Stud. Child*, 1958, 13, 92-117.
- FREUD, A.: *Normality and pathology in childhood.* N.Y. 1965.
- FREUD, A.: Edith B. Jackson in memoriam. *J. Child Psychiatr.*, 1978, 17, 730-731.
- FREUD, S.: *Gesammelte Werke.* London. Imago Publ. Comp.
- GARRISON, M.: A new look at Little Hans. *Psychoanal. Rev.*, 1978, 65, 523-532.
- GAY, P.: *A godless Jew.* Freud, atheism and the making of psychoanalysis. New Haven 1987.
- GILLIGAN, C.: The conquistador and the dark continent: reflections on the psychology of love. *Dædalus*, 1984, 113, 79-95.
- GILLIGAN, C.: Remapping the moral domain: new images of the self in relation. I T.C. Heller, M. Sosna & D.E. Wellberg (eds.): *Reconstructing individualism.* Stanford, Calif. 1986a.
- GILLIGAN, C.: Remapping development: the power of divergent data. I L. Cirillo & S. Wagner (eds.): *Value presuppositions in human development.* Hillsdale, N.J. 1986b.
- GOULD, S.J.: *Ontogeny and phylogeny.* Cambridge, Mass. & London 1977.
- GREENE, G.: *The captain and the enemy.* London 1988.
- HALE, N.G.: *Freud and the Americans.* N.Y. 1971.
- HALE, N.G.: From Berggasse XIX to Central Park West: the Americanization of psychoanalysis 1919-1940. *J. Hist. Behav. Sciences*, 1978, 14, 299-315.
- HALE, N.G.: Freud's Reich, the psychiatric establishment, and the founding of the American psychoanalytic association: professional styles in conflict. *J. Hist. Behav. Sciences*, 1979, 15, 135-141.
- HALLOWELL, I.: The child, the savage and human experience (1955). I I.A. Skolnick (ed.): *Rethinking childhood.* Boston 1977.
- HARRISON, I.B.: On »merging« and the fantasy of merging. *Psychoanal. Stud. Child*, 1986, 41, 155-170.
- HINDE, R.A.: Energy models of motivation. I J.W.L. Beament (ed.): *Models and analogues in biology. Symp. Soc. Exp. Biol. 4.* Cambridge, Engl. 1960.
- HOBBS, T.: *Leviathan.* (1651) Harmondsworth 1968.
- HODGEN, M.T.: *The doctrine of survivals.* London 1936.
- HOFFMAN, L.E.: The ideological significance of Freud's social thought. I M.G. Ash & W.R. Woodward (eds.): *Psychology in twentieth-century thought.* Cambridge etc. 1987.
- HORNER, T.M.: The psychic life of the infant. Review and critique of the psychoanalytic concepts of symbiosis and infantile omnipotence. *Amer. J. Orthopsychiatr.*, 1985, 55, 324-344.
- HORNER, T.M.: Letter to the editor. *Amer. J. Orthopsychiatr.*, 1986, 56, 167-168.
- HORNER, T.M. Rapprochement in the psychic development of the toddler. *Amer. J. Orthopsychiatr.*, 1988, 58, 4-15.
- INGLEBY, D.: Psychoanalysis and ideology. I J.M. Broughton (ed.): *Critical theories of psychological development.* N.Y. & London 1987.
- JACOBSON, P.B. & STEELE, R.S.: From present to past: Freudian archeology. *Int. Rev. Psychoanal.*, 1979, 6, 349-362.
- KERN, S.: Freud and the discovery of child sexuality. *Hist. Childhood Quart.*, 1971, 1, 117-141.

- KESTENBERG, J.S.: Psychoanalytic observation of children. *Int. Rev. Psychoanal.*, 1977, 4, 393-407.
- KLEIN, MELANIE: *The psychoanalysis of children*. London 1937.
- KLEIN, MELANIE: *Narrative of a child analysis* (1961). I *The writings of Melanie Klein Vol. IV*. N.Y. 1984.
- KLEIN, MILTON: On Mahler's autistic and symbiotic phases. An exposition and evaluation. *Psychoanal. and contemp. thought*, 1981, 4, 69-105.
- KREISLER, L.: Pediatric to psychosomatic economy: fundamentals for a psychosomatic pathology of infants. I J.D. Call, E. Galenson & R.L. Tyson (eds.): *Frontiers of infant psychiatry. Vol. II*. N.Y. 1984.
- KREISLER, L., FAIN, M. & SOULÉ, M.: *L'enfant et son corps*. Paris 1981.
- LEBOVICI, S.: Comments concerning the concept of fantasmic interaction. I J.D. Call, E. Galenson & R.L. Tyson (eds.): *Frontiers of infant psychiatry. Vol. II*. N.Y. 1984.
- LESSING, D.: *Prisons we choose to live inside*. N.Y. 1987.
- MACMURRAY, J.: *Reason and emotion*. London 1935.
- MAHLER, M., PINE, F. & BERGMAN, A.: *The psychological birth of the human infant*. N.Y. 1975.
- MAURER, A.: Did Little Hans really want to marry his mother? *J. humanistic Psychol.*, 1964, 4, 139-148.
- NEEDHAM, J.: *A history of embryology*. Cambr., Engl. 1959.
- OBHOLZER, K.: *The Wolf Man sixty years later*. London 1982.
- OPPENHEIMER, J.: *Essays in the history of embryology and biology*. Cambridge, Mass. 1967.
- ORNSTEIN, P.G.: Anmeldelse af P.J. Mahoney: *Cries of the Wolf Man*. *J. Amer. Psychoanal. Ass.*, 1987, 35, 259-263.
- PARENS, H.: Developmental considerations of ambivalence. *Psychoanal. Stud. Child*, 1979, 34, 385-420.
- PETERFREUND, E.: Some critical comments on psychoanalytic conceptualization of infancy. *Int. J. Psychoanal.*, 1978, 59, 427-441.
- PINE, F.: *Developmental psychology and clinical process*. New Haven and London 1985.
- PINE, F.: On symbiosis and infantile omnipotence. Letter to the editor. *Amer. J. Orthopsychiatr.*, 1986, 56, 166-167.
- PINES, M.: Anmeldelse af C.F. Settlage & R. Brockbank (eds.): *New ideas in psychoanalysis. Group anal.*, 1982, 21, 90-91.
- RESCH, R.C.: Hatching in the human infants as the beginning of separation-individuation. *Psychoanal. Stud. Child*, 1979, 34, 421-441.
- RIEFF, P.: Freud: *The mind of a moralist*. London 1959.
- ROIPHE, H. & GALENSON, E.: *Infantile origins of sexual identity*. N.Y. 1981.
- SCHMIEDEBERG, M.: The role of suggestion in analytic therapy. *Psychoanal. Rev.*, 1939, 26, 219-229.
- SHEPHERD, M.: *Sherlock Holmes and the case of Dr. Freud*. London & N.Y. 1985.
- SILVERMAN, M.: A fresh look at the case of Little Hans. I M. Kanzer & J. Glenn (eds.): *Freud and his patients. Vol. II*. N.Y. 1980.
- SOULÉ, M.: Medical and nursing staff at risk: very early prevention of psychosomatic illness in children. I J.D. Call, E. Galenson & R.L. Tyson (eds.): *Frontiers of infant psychiatry. Vol. II*. N.Y. 1984.
- SPELMAN, E.V.: On treating persons as persons. *Ethics*, 1978, 88, 150-161.
- SPITZ, R.A.: Hospitalism. An inquiry into the genesis of psychiatric conditions in early childhood. *Psychoanal. Stud. Child*, 1945, 1, 53-74.
- SPITZ, R.A.: Hospitalism: a follow-up report. *Psychoanal. Stud. Child*, 1947, 2, 113-117.
- SPITZ, R.A.: *A genetic field theory of ego formation*. (1959) N.Y. 1976.
- STEELE, R.S. & JACOBSON, P.B.: From present to past: the development of Freudian theory. *Int. Rev. Psychoanal.*, 1978, 5, 393-411.
- STERN, D.: *The interpersonal world of the infant*. N.Y. 1985.

- STERNBERG, R.J. & BARNES, M.L. (eds.): *The psychology of love*. New Haven & London 1988.
- TEMKIN, O.: German concepts of ontogeny and history around 1800. *Bull. Hist. Med.*, 1950, 24, 227-246.
- WALLACE, E.R.: *Freud and anthropology. Psychological Issues Monogr. 55*. N.Y. 1983.
- WERMAN, D.S.: On the nature of oceanic experience. *J. Amer. Psychoanal. Ass.*, 1986, 34, 123-139.
- WIDE, J.T.: Freud's treatment of Little Hans: the case of an undeveloped family therapist. *Family Therapy*, 1980, 7, 131-138.
- WIDLÖCHER, D.: Le point de vue du développement: mythe, modèle ou réalité. *Nouvelle Revue de Psychanalyse*, 1979, Numéro 19, 63-75.
- WOLPE, J. & RACHMANN, S.: Psychoanalytic »evidence«: a critique based on Freud's case of »Little Hans«. *J. nerv.ment. disorders*, 1960, 131, 135-148.
- WOODMANSEY, A.C.: Anmeldelse af Anna Freud: *Psychoanalytic psychology of normal development*. 1982. *J. Child Psychol. Psychiatr.*, 1984, 25, 331-332.